

دانشگاه یزد
دانشکده زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تصحیح انتقادی کتاب ابواب الجنان بخش دوم

(از مجلس هشتم تا پایان مجلس یازدهم)

استاد راهنما:

دکتر محمدرضا نجاریان

استاد مشاور:

دکتر مهدی ملک ثابت

پژوهش و نگارش:

ندا حاتم پور

مهر ۱۳۹۲

تقدیم

خدای را جلّ شأنه «که شهربند ادراک ذاتش از تخریب‌سپاه عقول و اوامع مضمون و محروس است و کمند
رسایی اندیشه از لنگره ایوان رفعتش ناامید و مأیوس، سمند سبک سیر خیال در بیابان بی‌پایان کمالش چندان که به
دست و پای شتاب، تک و پونماید جز به سر منزل بی‌خبری نتواند رسید و طایر تیز پر روزگار در فضای بی‌انقضای
بقایش هر چند به پروبال لیل و نهار پرواز کند جز سردیوار و ماندگی نتواند پدید و صدای دور باش قدمش اگر به گوش
حدوث رسیدی روز و شب چون بادام دو مغز در هم خیزندی»

تقدیم به ائمه طاهرین که بعضی در فراش رحمت الهی نغمه‌اند

و

بعضی چهره ظهور در پرده غیب و خفا نغمه‌اند

و تقدیم

به روح پدرم

سپاسنامه

راز و رمز پویای علم و کشف معانی بدیع و تجلی جلوه های شهودی معرفت، کیمیایی است که آسمان علم به برکت سیما و سیره نورانی رسول الله (ص)، انسان در بند خاک را به معراج حضور می بخشد. و چه حرم علمی که از چشمه معارف سیراب شود و چه زیبادانسی که قبای پریناش به عطر و بوی گلستان محمدی معطر شود.

بدون شک جایگاه و منزلت استاد، اجل از آن است که در مقام قدردانی از زحمات بی شائبه ایشان، بازبان قاصرو دست ناتوان، چیزی بنگارم؛ اما از آنجایی که تجلیل از استاد، پاس از انسانی است که هدف و غایت آفرینش را تا این می کند و سلامت امانت بانی را که به دستش سپرده اند، تضمین؛ بر حسب وظیفه و از باب «من لم یسکر المنعم من المخلوقین لم یسکر الله عزوجل»، قدردانی می نمایم از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر محمد رضا تجاریان که همواره بر کوتاهی های من، قلم عضو کشیده و کریمانه از کنار غفلت هایم گذشته اند و آن زمان که داغدار عزیزانم بودم در تمام عرصه های علمی یار و یاور بی چشم داشت برای من بودند؛ در کمال سه صدر، با حسن خلق و فروتنی، از هیچ گلی در این عرصه بر من دریغ ننمودند و زحمت راهنمایی این رساله را بر عهده گرفتند.

از استاد با کمالات و شایسته؛ جناب آقای دکتر مهدی ملک ثابت، استادی صبور و باتقوا؛ که زحمت مشاوره این رساله را در حالی متقبل شدند که بدون مساعدت ایشان، این رساله به نتیجه مطلوب نمی رسید.

باشد که این خردترین، بخشی از زحمات آنان را پاس گوید.

چکیده

نخستین کتاب‌های اخلاقی در زبان فارسی مجموعه‌ای از سفارش‌ها و نصایح هستند که به «پندنامه» موسوم بودند و بخش عظیمی از ادب تعلیمی را تشکیل می‌دادند. تا اواخر قرن پنجم اندرزنامه‌های پهلوی با موضوعات پاکدامنی، کارهای نیک، راستگویی و... رواج داشتند.

اکثر این اندرزنامه‌ها منسوب به پادشاهان، روحانیان و بزرگان نگاشته می‌شد، همانند اندرزنامه «آذرباد مهرسپندان» که از موبدان دین زرتشت بوده است.

این شیوه تا اواخر قرن پنجم ادامه داشت و حتی تا مدت‌ها نیز اندرزنامه‌هایی از روی اندرزنامه‌های پهلوی یا ترجمه عربی آنها چون ترجمه نامه تنسر نگاشته می‌شد.

از قرن هشتم آموزه‌های دین اسلام بیشتر به اندرزنامه‌ها راه یافت و در عصر صفویان با رسمیت بخشیدن به مذهب تشیع اندرزنامه‌ها جنبه کاملاً مذهبی گرفتند و نویسندگان از شیوه تلمیح به آیات و احادیث بهره می‌بردند که تا قرن‌ها بعد نیز ادامه داشت.

از مشهورترین آثار وعظ و اندرز در قرن یازدهم می‌توان «حلیة المتّقین» علامه مجلسی و «ابواب الجنان» ملّا واعظ قزوینی را نام برد.

محمد رفیع الدّین قزوینی (۱۰۲۷-۱۰۸۹هـ.ق) ملقب به ملّا واعظ قزوینی، یکی از عالمان و فضلان عصر صفویه است. تألیف گران سنگ وی «ابواب الجنان»، یکی از کتب بسیار ارزنده اخلاقی، مذهبی و تعلیمی این قرن به شمار می‌رود که نویسنده، به شیوه مجلس گویی به ذمّ رذایل انسانی و گاه مدح صفات پسندیده پرداخته است.

به گفته واعظ تا آن دوره هیچ کتاب وعظ جامعی نوشته نشده بود. بنابراین تصمیم گرفت کتاب وعظی در هشت مجلد، به نیت هشت درب بهشت تألیف کند؛ اما وی پس از تألیف باب (مجلد) اول و پنج فصل از باب دوم دار فانی را وداع گفت و فرزندش محمد شفیع مطالب باقی مانده از پدر را در «تتمیم ابواب الجنان» جمع‌آوری کرد.

واعظ در باب اول بعد از ستایش پروردگار، نعت رسول الله (ص) و مدح حضرت علی (ع) به آداب وعظ، شرایط واعظ و مستمعان وعظ پرداخته؛ سپس طی چهارده مجلس به ذمّ چهارده خصلت پست

انسانی می‌پردازد. این صفات چون ریشه‌های درختی هستند که تا از جای کنده نشوند رسیدن به توفیق سبحانی محال است.

این اثر سرشار است از بیان آیات، احادیث و حکایت‌هایی از زندگانی پیامبران، ائمه معصومین و بزرگان که گاه با بیانی ساده و روان و گاه با بیانی بسیار ادیبانه بیان شده است.

رساله حاضر پس از بررسی سیر تحوّل اندرزنامه‌ها و مختصات سبک نثر صفویه، به معرفی مؤلف، آثار وی، ویژگی‌های سبکی ابواب الجنان، روش تصحیح و ویژگی‌های رسم الخط آن پرداخته است. متن تصحیح شده ابواب الجنان از مجلس هشتم تا پایان مجلس یازدهم به روش تصحیح انتقادی متون براساس چهار نسخه محفوظ در کتابخانه‌های ملی ایران و وزیری یزد سامان یافته و اختلاف نسخ در پاورقی ذکر شده است. در بخش تعلیقات شرح واژگان دشوار شرح شده و در پایان فهرستی از اعلام، آیات و احادیث رساله را مزین کرده است.

واژه‌های کلیدی: اندرزنامه‌ها، نثر قرن یازدهم، واعظ قزوینی، ابواب الجنان، تصحیح انتقادی.

فهرست مطالب

پیشگفتار

فصل اول: مبادی تحقیق..... ۱

۱-۱- تعریف موضوع ۲

۲-۱- سؤالات پژوهشی ۳

۳-۱- روش تحقیق ۴

۴-۱- سابقه تحقیق ۴

۵-۱- اهداف تحقیق ۵

۶-۱- کاربرد نتایج تحقیق ۵

فصل دوم: سیر تحوّل اندرزنامه‌ها..... ۶

۱-۲- اندرزنامه‌های (پندنامه‌ها) دوره پهلوی ۷

۱-۱-۲- اندرزنامه‌های موجز ۸

۲-۱-۲- ادبیات اندرزی چیستان و مناظره ۹

۲-۲- مهمترین اندرزنامه‌های کهن فارسی ۱۱

۳-۲- اندرزنامه‌های پس از اسلام ۱۲

۱-۳-۲- ترجمه اندرزنامه‌های پهلوی ۱۳

۲-۳-۲- اندرزنامه‌های سیاسی ۱۳

۳-۳-۲- اندرزنامه‌های تربیتی و اسلامی ۱۴

۴-۳-۲- اندرزنامه‌های عملی ۱۴

فصل سوم: زندگینامه واعظ قزوینی..... ۱۶

۱-۳- نام و نسب ۱۷

۲-۳- زاد روز و وفات ۱۸

۳-۳- زندگانی واعظ قزوینی ۱۹

- ۲۰-۳-۴- آثار واعظ قزوینی ۲۰
- ۲۰-۳-۵- تألیف ابواب الجنان ۲۰
- ۲۳-۳-۶- خطابه ۲۳
- ۲۴-۳-۶-۱- ابواب الجنان به شیوه مجلس گویی ۲۴
- ۲۵-۳-۶-۱- ویژگی‌های نثر مجلس گویی در ابواب الجنان ۲۵
- ۲۷-۳-۷- روش‌های وعظ در ابواب الجنان ۲۷
- ۲۷-۳-۷-۱- روش حبّ عبودی ۲۷
- ۲۸-۳-۷-۲- روش موعظه و نصیحت ۲۸
- ۲۸-۳-۷-۳- روش الگوسازی با بیان داستان و مثال ۲۸
- ۲۹-۳-۸- مفاد وعظ در ابواب الجنان ۲۹
- ۳۲-۳-۹- مآخذ ابواب الجنان ۳۲
- ۳۳- فصل چهارم: سبک شناسی ابواب الجنان ۳۳
- ۳۴-۴-۱- دوره ادبی قرن یازدهم (صفویان-سبک هندی) ۳۴
- ۳۵-۴-۲- سبک‌شناسی زبانی ابواب الجنان ۳۵
- ۳۵-۴-۲-۱- کاربرد اصطلاحات مشاغل و علوم مختلف ۳۵
- ۳۵-۴-۲-۱-۱- طب ۳۵
- ۳۷-۴-۲-۱-۲- تصوّف ۳۷
- ۳۸-۴-۲-۱-۳- کتابت ۳۸
- ۳۹-۴-۲-۱-۴- شکار ۳۹
- ۳۹-۴-۲-۱-۵- زرگری ۳۹
- ۴۰-۴-۲-۱-۶- آهنگری ۴۰
- ۴۰-۴-۲-۱-۷- بازی چوگان ۴۰
- ۴۱-۴-۲-۲- مختصات لغوی ۴۱
- ۴۱-۴-۲-۲-۱- استعمال لغات فارسی قدیمی ۴۱

- ۴۲..... ۲-۲-۲-۴ - صفت تفضیلی
- ۴۲..... ۳-۲-۲-۴ - حروف اضافه
- ۴۴..... ۴-۲-۲-۴ - پسوند «ناک»
- ۴۴..... ۵-۲-۲-۴ - پسوند کاف
- ۴۵..... ۶-۲-۲-۴ - تأثیرات لغوی زبان عربی
- ۴۵..... ۱-۶-۲-۲-۴ - لغات عربی به جای فارسی معمول
- ۴۵..... ۲-۶-۲-۲-۴ - فراوانی لغات عربی
- ۴۶..... ۳-۶-۲-۲-۴ - جمع در کلمات عربی
- ۴۷..... ۴-۶-۲-۲-۴ - مطابقت صفت و موصوف به تقلید زبان عربی
- ۴۷..... ۵-۶-۲-۲-۴ - مصدرهای عربی
- ۴۸..... ۳-۲-۴ - مختصات نحوی
- ۴۸..... ۱-۳-۲-۴ - جمله بندی
- ۴۸..... ۲-۳-۲-۴ - افعال یا مصادر قدیمی
- ۴۹..... ۳-۳-۲-۴ - افعال ماضی
- ۴۹..... ۴-۳-۲-۴ - افعال مضارع
- ۵۰..... ۵-۳-۲-۴ - افعال امر
- ۵۰..... ۶-۳-۲-۴ - افعال دعایی
- ۵۰..... ۷-۳-۲-۴ - افعال ناقص
- ۵۱..... ۸-۳-۲-۴ - عدم مطابقت فعل و فاعل
- ۵۱..... ۹-۳-۲-۴ - استفاده از قیدهایی که امروزه کاربردی ندارد
- ۵۱..... ۱۰-۳-۲-۴ - جابجایی صفت و موصوف
- ۵۲..... ۱۱-۳-۲-۴ - کاربرد فراوان ضمایر متصل
- ۵۳..... ۱۲-۳-۲-۴ - ارجاع ضمیر او و ایشان به غیر ذوی العقول
- ۵۳..... ۱۳-۳-۲-۴ - انواع «ی»

- ۵۳.....نشانه نکره ۱۴-۳-۲-۴
- ۵۴.....تأثیرات نحوی زبان عربی ۱۵-۳-۲-۴
- ۵۴.....گروه‌ها و ترکیبات عربی در نقش قید مرکب ۱-۱۵-۳-۲-۴
- ۵۵.....قیدهای تنوین‌دار ۲-۱۵-۳-۲-۴
- ۵۵.....منادا به شکل عربی ۳-۱۵-۳-۲-۴
- ۵۵.....واو ابتدا(استیناف) به تقلید از عربی ۴-۱۵-۳-۲-۴
- ۵۶.....مختصات آوایی ۴-۲-۴
- ۵۶.....ابدال ۱-۴-۲-۴
- ۵۶.....حذف ۲-۴-۲-۴
- ۵۶.....تلفظ کهن بعضی کلمات ۳-۴-۲-۴
- ۵۶.....مختصات ادبی ۵-۲-۴
- ۵۶.....آرایه‌های بیانی ۱-۵-۲-۴
- ۵۶.....تشبیه ۱-۱-۵-۲-۴
- ۵۷.....اضافه تشبیهی ۱-۱-۱-۵-۲-۴
- ۵۸.....تشبیه مجمل ۲-۱-۱-۵-۲-۴
- ۵۸.....تشبیه تفضیل ۳-۱-۱-۵-۲-۴
- ۵۹.....تشبیه مرکب ۴-۱-۱-۵-۲-۴
- ۵۹.....تشبیه جمع ۵-۱-۱-۵-۲-۴
- ۶۰.....تمثیل ۶-۱-۱-۵-۲-۴
- ۶۱.....اضافه سمبلیک ۷-۱-۱-۵-۲-۴
- ۶۱.....تشبیهات متأثر از فرهنگ عرب و بادیه نشینی ۲-۱-۵-۲-۴
- ۶۳.....استعاره ۳-۱-۵-۲-۴
- ۶۳.....استعاره مکنیه ۱-۳-۱-۵-۲-۴
- ۶۴.....استعاره مصرّحه ۲-۳-۱-۵-۲-۴

- ۶۵.....۳-۳-۱-۵-۲-۴- اضافه اقتراانی
- ۶۵.....۴-۱-۵-۲-۴- مجاز
- ۶۶.....۵-۱-۵-۲-۴- کنایه
- ۶۷.....۶-۱-۵-۲-۴- اسطوره
- ۶۸.....۲-۵-۲-۴- آرایه‌های معانی
- ۶۸.....۱-۲-۵-۲-۴- اطناب
- ۶۹.....۲-۲-۵-۲-۴- ایجاز حذف
- ۷۰.....۳-۲-۵-۲-۴- حصر
- ۷۰.....۳-۵-۲-۴- آرایه‌های بدیع
- ۷۰.....۱-۳-۵-۲-۴- تلمیح
- ۷۱.....۲-۳-۵-۲-۴- اقتباس
- ۷۲.....۳-۳-۵-۲-۴- ایهام
- ۷۳.....۴-۳-۵-۲-۴- استخدام
- ۷۳.....۵-۳-۵-۲-۴- تبادر
- ۷۴.....۶-۳-۵-۲-۴- حسن تعلیل
- ۷۴.....۷-۳-۵-۲-۴- ارسال المثل
- ۷۵.....۸-۳-۵-۲-۴- مراعات النظیر
- ۷۵.....۹-۳-۵-۲-۴- سجع
- ۷۶.....۱۰-۳-۵-۲-۴- جناس
- ۷۷.....۱۱-۳-۵-۲-۴- تتابع اضافات
- ۷۷.....۱۲-۳-۵-۲-۴- پارادکس (متناقض)
- ۷۸.....۱۳-۳-۵-۲-۴- حسامیزی
- ۷۹.....۳-۴- بسامد آرایه‌های بیانی و معانی
- ۸۲.....فصل پنجم: تصحیح ابواب الجنان

۸۳	۱-۵- روش تصحیح.....
۸۴	۲-۵- ویژگی‌های رسم الخطّ.....
۸۵	۳-۵- رسم الخطّ عربی.....
۸۵	۴-۵- علائم اختصاری.....
۸۶	۵-۵- تصاویر نسخه‌ها.....
۹۰	فصل ششم: ابواب الجنان (مجلس هشتم تا پایان مجلس یازدهم).....
۹۱	۱-۶- مجلس هشتم: مذمت صفت خبیثه کبر و سربلندی.....
۹۱	۱-۱-۶- فصل اول: مذمت کبر.....
۱۲۵	۲-۱-۶- فصل دوم: مدح صفت فروتنی.....
۱۴۴	۲-۶- مجلس نهم: مذمت صفت ریا و سمعه.....
۱۴۴	۱-۲-۶- فصل اول: ریا و سمعه.....
۱۶۲	۲-۲-۶- فصل دوم: مذمت عجب.....
۱۹۰	۳-۶- مجلس دهم: ذمّ صفت بغض و حسد.....
۱۹۰	۱-۳-۶- فصل اول: صفت بغض.....
۲۲۰	۲-۳-۶- فصل دوم: مذمت صفت حسد.....
۲۳۰	۴-۶- مجلس یازدهم: مذمت صفت طمع.....
۲۷۱	فصل هفتم: تعلیقات.....
۲۷۲	۱-۷- شرح دشواری‌ها.....
۲۹۰	۲-۷- اعلام اشخاص.....
۳۰۰	۳-۷- اعلام کتاب‌ها.....
۳۰۴	۴-۷- اعلام مکان‌ها.....
۳۰۶	۵-۷- فهرست آیات.....
۳۱۵	۶-۷- فهرست احادیث.....
۳۵۰	۷-۷- فهرست ابیات.....

پیشگفتار

ابواب الجنان یکی از گنجینه‌های ادبیات تعلیمی قرن یازدهم هجری به شمار می‌رود. ارزش و اهمیت این اثر به حدی بود که تا قرن‌ها بعد نیز در تمام مکتب‌خانه‌های ایران در کنار مفاتیح الجنان تدریس می‌شد؛ ولی به مرور زمان که مدارس جای مکتب‌خانه‌ها را تسخیر کردند به فراموشی سپرده شد. کاتبان نیز مجبور بودند از این کتاب نسخه‌های متعددی تهیه کنند تا در دسترس اکثر مردم جامعه باشد. سند این سخن، اظهار نظر بزرگانی است که دانش‌آموختگان مکاتب قدیم بوده‌اند.

دلیل انتخاب این موضوع برای رساله نیز همین امر بود؛ زیرا پدر مرحومم یکی از دانش‌آموختگان این مکتب‌ها بودند و زمانیکه ابواب الجنان را در محافل می‌خواندند روح گرسنه همگان از خان گسترده آیات و احادیث بهره‌ها می‌برد و ذوق عطشان وجودها از چشمه شیرین بیانی واعظ قزوینی سیراب می‌گشت.

کتاب ابواب الجنان تاکنون به صورت نسخه خطی باقی مانده است و تنها یک کتاب آن هم تصحیح مجلس اول تا پایان مجلس پنجم به چاپ رسیده است؛ بنابراین با صرف نظر از مجلس ششم و هفتم تصمیم بر آن شد تا در این رساله تصحیح مجلس هشتم تا پایان مجلس یازدهم صورت بگیرد. بنابراین بعد از یک سال جستجو و بررسی در فهرست نسخ خطی و مخزن‌های مخطوطات بسیاری از کتابخانه‌ها، مشخص شد قدیمی‌ترین نسخه متعلق به سال ۱۰۶۵ محفوظ در کتابخانه ملی ایران است. در کنار آن سه نسخه بدل نیز انتخاب شد که یکی متعلق به سال ۱۰۸۸ محفوظ در کتابخانه وزیری یزد، و دو نسخه دیگر متعلق به سال‌های ۱۱۰۲، و ۱۱۰۵ محفوظ در کتابخانه ملی است.

امید است که این رساله برای پژوهندگان دین و ادب مفید باشد.

سخن بازپسین قدردانی از کسانی است که مرا در این راه یاری کردند تا بتوانم این رساله را به انجام رسانم.

از استاد گرامی جناب آقای دکتر محمد رضا نجاریان که راهنمایی این رساله را به عهده گرفتند و همچنین جناب آقای دکتر مهدی ملک ثابت که مشاوره این رساله را قبول زحمت نمودند بسیار سپاسگزار و قدردان زحمات ایشان هستم.

از دیگر استادان گروه زبان و ادبیات فارسی که در محضرشان بهره‌ها برده و علم‌ها آموخته‌ام خالصانه سپاسگزاری می‌کنم؛ بویژه جناب آقای دکتر یدالله جلالی پندری و جناب آقای دکتر سید محمود الهامبخش که با تواضع بسیار پاسخگوی سؤالاتم بودند سپاسگزارم.

از سرکار خانم مطهری‌نیا و خانم صابر که در دوران دانشجویی همیشه با خوشرویی و خضوع مرا راهنمایی کردند قدردانی می‌کنم.

از مادر و خواهر ارجمندم که در طول سال‌های تحصیلی من چون کوهی عظیم تکیه‌گاهم بودند تشکر می‌کنم.

کمال سپاس خود را تقدیم می‌کنم به همسر مهربان و صبورم که در این مدت با صبر و آرامش همراه و همگام من بوده است.

ندا حاتم‌پور

مهر ماه یک هزار و سیصد و نود و دو

فصل اول
مبادی تحقیق

۱-۱- تعریف موضوع

ملاً رفیع الدین محمد واعظ قزوینی (۱۰۲۷-۱۰۸۹ هـ ق) از شاعران، عالمان و فاضلان سده یازدهم هجری و از علمای امامیه است که بر علوم عقلی و منقول آگاهی داشته است. در نظم و نثر نیز ید طولایی داشته و در اشعار خود، «واعظ» تخلص می کرد. (ریحانة الادب، ج ۴، ص ۲۷۲) وی از نوادگان ملا فتح الله واعظ قزوینی است که در صفی آباد قزوین متولد و نزد ملا خلیل بن غازی قزوینی به تحصیل مشغول شد. رفیع الدین پس از وفات نیای خود، امامت و خطابت مسجد جامع قزوین را عهده دار شد. در این سالها وی تصمیم گرفت تا مطالعات و یافته‌های خود را به صورت کتاب و عظمی در هشت مجلد جداگانه (هشت باب) تحت عنوان «ابواب الجنان» بنویسد؛ اما بعد از اتمام فصولی از باب دوم دار فانی را وداع گفت و پسرش محمد شفیع ابواب باقی مانده از یادداشت‌ها، آموزه‌ها و مجالس پدر را تحت عنوان «تتمیم ابواب الجنان» در یک مجلد به اتمام رساند. جلد اول شامل بررسی و وعظ پیرامون چهارده صفت رذیله انسانی چون کبر، طمع، ریا و... است که طی چهارده مجلس آورده و مقارن با حکومت شاه عباس صفوی (۱۰۵۲-۱۰۷۷ هـ ق) است. باب دوم شامل هشت قسمت، پیرامون تحصیل علم، نماز، روزه و حج در زمان شاه سلیمان (۱۰۷۹ هـ ق) به تألیف رسید. (فرهنگ آثار ایرانی اسلامی، ص ۱۲۵) از دیگر اثر واعظ قزوینی «دیوان» شعری مشتمل بر هشت هزار بیت است.

باب اول (مجلد اول) ابواب الجنان که این پژوهش به تصحیح انتقادی آن اختصاص دارد اثری مذهبی و تعلیمی است که در آن، نویسنده در کنار شیوه مجلس گویی از عناصر ادبی نیز بهره جسته تا با شیرینی مثل‌ها، حکایات، اشعار عربی و فارسی، مواعظ خود را مطلوب‌تر سازد. در این اثر، آمیختگی نظم و نثر و کاربرد چشمگیر سجع و آرایه‌های دیگر نیز دیده می‌شود. همچنین، نویسنده برای مستند ساختن کلام خود به نظر می‌رسد از «قرآن کریم»، «غرر الحکم»، «اصول کافی»، «ارشاد القلوب»، «بحار الانوار» و نیز اشعار «سنایی»، «سعدی» و «صائب» بیشترین استفاده را نموده است. این کتاب در چهارده مجلس به بیان چهارده مورد از رذایل اخلاقی می‌پردازد.

شیوه نگارش واعظ قزوینی چنین است که ابتدا با بیانی ادیبانه به مذمت یکی از رذایل اخلاقی چون صفت خبیثه کبر می‌پردازد و با ذکر آیه یا حدیثی سخن را آغاز می‌کند. وی آیات و احادیث ذکر شده را شرح داده و در خلال بیان مفهوم آن روایات و داستان‌های بسیاری پیرامون این موضوع از

پیامبر و ائمه اطهار نقل می‌کند. واعظ ضمن شرح و تفسیر عبارات عربی اشعاری از خود یا شاعران دیگر می‌آورد و سخن را به درازا می‌کشاند، سپس به مدح صفت مخالف با آن ردیله چون فروتنی و خاکساری به همان شیوه که رفت می‌پردازد.

مقدمه و پنج مجلس اول توسط آقای مهدی راونجی در کتابی تحت عنوان «ابواب الجنان» تصحیح شده و به طبع رسیده؛ بنابراین موضوع این پژوهش تصحیح انتقادی مجلس‌های هشتم تا یازدهم است که عبارتند از: صفت تکبر، صفت بخل، صفت حقد و حسد و صفت طمع.

براساس فهرست نسخه‌های موجود از این اثر، نسخ خطی متعددی در کتابخانه‌های کشور یافت می‌شود که اقدم آن متعلق به سال ۱۰۶۵ هـ.ق محفوظ در کتابخانه اسناد ملی است که اساس کار در این پژوهش قرار خواهد گرفت، شامل هفتاد و پنج برگ (۱۴۹ صفحه) از مجلس هشتم تا یازدهم است. سه نسخه نیز به عنوان نسخه بدل انتخاب شده که متعلق به سال ۱۰۸۸ هـ.ق محفوظ در کتابخانه وزیری یزد و شامل هفتاد و پنج برگ (۱۴۹ صفحه) از مجلس هشتم تا یازدهم است و نسخه دیگر متعلق به سال ۱۱۰۲ هـ.ق محفوظ در کتابخانه ملی و شامل هفتاد و دو برگ (۱۴۴ صفحه) از مجلس هشتم تا یازدهم است. آخرین نسخه متعلق به سال ۱۱۰۵ هـ.ق محفوظ در کتابخانه ملی و شامل چهل و هفت برگ (۹۴ صفحه) از مجلس هشتم تا یازدهم است.

۲-۱- سؤالات پژوهشی

- ۱- ویژگی‌ها و سیر تحول اندرزنامه‌های منشور فارسی چیست؟
- ۲- ویژگی‌های برجسته سبک نثر در ابواب الجنان به عنوان یک کتاب وعظ، از دیدگاه زبانی و ادبی چگونه است؟
- ۳- صورت صحیح و منقح متن کتاب ابواب الجنان واعظ قزوینی (مجلس‌های هشتم تا یازدهم) بر اساس معتبرترین نسخه‌های موجود کدام است؟
- ۴- برای فهم متن ابواب الجنان چه توضیحاتی ضرورت دارد؟

۱-۳- روش تحقیق

این پژوهش از نوع بنیادی و روش کار با توجه به زمینه تحقیق (تصحیح انتقادی) تحلیلی - توصیفی است که به شیوه کتابخانه‌ای انجام می‌گیرد. به این صورت که نسخه سال ۱۰۶۵ هـ ق به عنوان نسخه اقدم، اساس کار قرار می‌گیرد و سه نسخه دیگر به عنوان نسخه بدل‌ها، در کنار نسخه اصلی قرار گرفته و متن تصحیح می‌شود. در ادامه ویژگی‌های برجسته سبک نثر در ابواب الجنان به عنوان یک کتاب وعظ از دیدگاه زبانی و ادبی و سیر تحوّل اندرزنامه‌های منشور فارسی بررسی می‌شود. شرحی از دشواری‌های متن نیز ذکر خواهد شد.

۱-۴- سابقه تحقیق

محمدعلی مدرس در «ریحانة الادب» (۱۳۴۹) واعظ قزوینی را از علمای امامیه و عالم بر علوم عقلی و منقول، معرفی می‌کند که در نظم و نثر نیز ید طولایی داشته و در اشعار خود «واعظ» تخلص می‌کرده است. از زندگانی، وفات و آثار واعظ آقابزرگ طهرانی در «الذریعه» (۱۴۰۳ق)، «تذکره آذر» از آذر بیگدلی (۱۳۳۷)، «فرهنگ سخنوران» از خیامپور (۱۳۴۰)، «تذکره نصرآبادی» از محمدطاهر نصرآبادی (۱۳۷۸)، و نیز «فرهنگ آثار ایرانی اسلامی» از سمیعی (۱۳۸۵) سخن رانده‌اند.

عبدالرفیع حقیقت در «فرهنگ شاعران زبان پارسی» (۱۳۸۶)، سال مرگ واعظ قزوینی را ننوشته و معتقد است تا سال ۱۰۹۷ زنده بوده است. استاد صفا در «تاریخ ادبیات ایران» (۱۳۷۳)، معتقد است واعظ قزوینی یک باب از ابواب الجنان را نوشته و فرزندش باب دوم را به منظور ختم کتاب تألیف کرده است.

تفضلی در «تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام» (۱۳۷۶) می‌نویسد: اولین اندرزنامه‌های ایران متعلق به دوره پهلوی است چون کتاب ششم دینکرد، یادگار بزرگمهر... به همین ترتیب از قرن پنجم نوشتن کتب اخلاقی رواج بیشتری پیدا کرد.

نواب صدیق حسن خان در «تذکره شمع انجمن» (۱۳۸۶)، درباره واعظ قزوینی می‌نویسد: «حجت کمالش کتاب «ابواب الجنان» است که به اتفاق جمهور کتابی به این خوش بیانی در

باب مواعظ ترتیب نیافته» و کتاب ابواب الجنان در هشت باب [مقصود نویسنده باب دوم یا همان مجلد دوم از ابواب الجنان است که واعظ آن را در هشت باب نوشته است] نیز از او است.

مصطفی درایتی در «فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)» (۱۳۸۹)، فهرست نسخه‌های خطی ابواب الجنان محفوظ در کتابخانه‌های: ملی، ملک، وزیری، کاظمینی و... را آورده است.

سیدحسین شیخ الاسلامی در «پندهای شیرین: خلاصه ابواب الجنان واعظ قزوینی (ره)» (۱۳۹۰)، تنها جنبه مذهبی اثر را بررسی کرده و از هر مجلس فقط آیات، احادیث و داستان‌های مهم را ذکر نموده است. آقای مهدی راونجی (۱۳۹۰) ابواب الجنان، باب اول را تا پایان مجلس پنجم تصحیح کرده و آیت الله دکتر احمد بهشتی مقدمه‌ای بر آن نوشته‌اند. این تصحیح خالی از اشتباهات، اغلاط چاپی و سهل انگاری در حرکت گذاری عبارات عربی و ... نیست.

هیچ تصحیح انتقادی از این نسخه به چاپ نرسیده و همچنین هیچ رساله یا مقاله‌ای پیرامون این کتاب نوشته نشده است.

۱-۵- اهداف تحقیق

نخستین هدف از این پژوهش ارائه صورتی صحیح و منقح از ابواب الجنان واعظ قزوینی (مجلس های هشتم تا یازدهم) است. هدف دوم بررسی ویژگی‌های برجسته سبک نثر در ابواب الجنان به عنوان یک کتاب وعظ از دیدگاه زبانی و ادبی است. هدف سوم بررسی سیر تحول اندرزنامه‌های منشور فارسی است و آخرین هدف توضیح واژگان، ترکیبات، عبارات و کنایات پیچیده و شرح دشواری‌های متن و رفع ابهام از آیات، احادیث، عبارات عربی، امثال، اشعار و داستان‌های درون متنی است.

۱-۶- کاربرد نتایج تحقیق

این تحقیق می‌تواند راهگشای مصححان متون دینی، سبک شناسان نثر، منتقدان ادبی، استادان و دانشجویان ادبیات فارسی و معارف اسلامی باشد؛ همچنین علاقه‌مندان به ادبیات تعلیمی و آیینی نیز می‌توانند از این تحقیق بهره برداری کنند.

فصل دوم

سیر تحوّل اندر زمانه‌ها